

EHL-İ HADÎS VE MU'TEZİLE ARASINDA YAŞANAN POLEMİKLERİN CERH VE TA'DÎL İLMİNE DÖNEMİN TE'LİFÂTINA VE SOSYAL VE BEŞERÎ İLİŞKİLERE YANSIMASI (HİCRİ III. ASIR)

Uğur ERMAN*

Özet

Bir kelâm ekolü olarak ortaya çıkan ve hicri III. asırda tekâmülünü tamamlayıp altın devrini yaşayan Mu'tezile, dini hükümleri değerlendirmede ve sistematik hale getirilmesinde akli ön planda tutan, entelektüel bilgiye sahip, İslam karşıtı fikirlerin cevaplandırılması gibi konularla meşgul olan bir mezhep olarak varlığını devam ettirmiştir. Buna karşın Ehl-i hadis naslarının zahirine önem veren, rivayetleri ön planda tutan, akıl ve kıyası devre dışı bırakan, değişime kapalı özellikleri ile tarih sahnesindeki yerini almıştır. Bu itibarla kaleme aldığımız bu makale, İslam düşünce tarihinin iki büyük ekolü olan hadis taraftarları ile Mu'tezile mezhebi müntesibi olan muhad-disler arasında yaşanan ihtilaf ve cedellerin cerh ve tadil ilmine, hicri III. asırda kaleme alınan eserlere, sosyal ve beşeri ilişkilere nasıl yansıdığını ele almaktadır.

Anahtar Sözcükler

Ehl-i Hadîs, Mu'tezile, Polemik, Te'lifât, Cerh, Ta'dil

* Dr. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arş. Gör.

*The Relationship Between Ehl-i Hadith And Mu'tezilla From The
Charecteristics Of The Cherry And Tâdil, Resources And Social/Human
Response (Hicri 3rd)*

Abstract

Mu'tezile, who emerged as a school of kalam, completed the evolution in the third century and lived their golden age. Reason was important for this school for evaluation and systematization of the religious rules. Adherents of this denomination have an intellectual knowledge. It continued its existence as a denomination engaged in issues such as answering anti-Islamic ideas. On the contrary, the Ahlu'l- hadith emphasized the importance of religious rules. He kept the exoteric precepts but dismissed the mind and analogy. This denomination has taken its place in the history with which they are closed of any religion change. This article is based on the disputes between the supporters of the two major schools of Islamic thought, Mu'tezile and Ahlu'l hadith and their arguments reflecting on social and human relationships and books written in third century of Hijri.

Keywords

Ahlu'l- hadith, Mu'tezile, controversy, Books written, cerh, tadil.

GİRİŞ

İslam düşünce tarihinde Cemel ve Sıffin olaylarını müteakip meydana gelen siyasi-sosyal-dini gelişmelere bağlı olarak İslam toplumu firkalaşmaya, gruplaşmaya yüz tutmuştur. İslam toplumunda siyâsi ve dînî olaylara bağlı olarak beliren gruplardan biri de Mu'tezile'dir. Mezkûr mezhebin isminin nereden kaynaklandığı konusunda Milel ve Nihal kaynaklarında birçok görüş bulunmaktadır. Bununla beraber kaynakların çoğu Mu'tezile'nin kurucusu sayılan Vâsıl b. Atâ'nın (ö.131/748) Ehl-i hadis temsilcisi olan Hasan-ı Basri'nin (ö.110/728) meclisinden ayrıldığı için bu isimle tesmiye edildikleri bilgisini vermişlerdir.¹ Bununla beraber Mu'tezile kendi kaynaklarında mezheplerinin Vâsıl'dan (ö.131/748) önce ortaya çıktığını, Hz. Ebubekir (ö.13/634), Hz. Ömer (ö.23/644), İbn Abbas (ö.68/687) ve İbn

¹ Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, el-Fark Beyne'l-Fırak, (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977), s.97; Ebû'l-Feth Tâcuddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, (Haleb: Müessesetu'l Halebi, ts.), c. I, s. 48.

Mes'ûd'un (ö.32/653) mezheplerinin öncüleri olduklarını iddia etmişlerdir.² Bununla beraber bu mezhep "*Ehlu'l-adl ve't-tevhid, Adliyye, Kaderiyye*" gibi değişik isimlerle de anılmıştır.³

Mu'tezile kavramı ilk ortaya çıktığında Hz. Ali döneminde yaşanan olaylarda herhangi bir kargaşaya katılmayan tarafsızlara verilen bir isimdi.⁴ İlk dönemde bu isim herhangi itikâdî bir farklılaşmayı ifade etmiyordu. Mutezile özellikle büyük günah işleyeninin durumu ile ilgili Vasıl b. Ata (ö.131/748) zamanına kadar dile getirilmeyen bir iddia ile ön plana çıkmıştır. Bu iddia mürtekeb-i kebare'nin fâsık ile mümin arasında bir konumda olduğu iddiasıdır.⁵ Bu görüşüne Amr b. Ubeyd (ö.143/762) de katılmış, fâsıkın imanı ve durumu meselesinde Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) taraftarlarına itiraz ederek kendileriyle aynı görüşe sahip olanlarla bir grup teşkil etmişlerdir.⁶

Hicri II. asrın başlarından itibaren büyük günah işleyeninin durumu, kader, irade gibi metafizik konularda aklı ön plana çıkararak toplumun diğer kesimlerinden daha entelektüel görüşleri ileri süren bu gruba, hicretin II. asrından itibaren merkezi Basra'da bulunan Müslüman düşünürler topluluğuna Mu'tezile adı verilmiştir. Bu hareket hızla yayılarak Bağdat önemli merkezleri haline gelmiştir.⁷ Abbâsiler döneminde tekâmülünü tamamlayan bu mezhep İslam dünyasına giren yabancı felsefe ve diğer ilimlerin etkisiyle şekillenmiş, sosyal ve siyasal olaylarla hicri III. (VIII.) yüzyılın sonlarına kadar varlığını devam ettirmiştir. Yine Abbâsiler döneminde siyasal iktidarın desteğini sağlayan bu mezhep sistemleşerek bir ara iktidar nezdinde resmi bir hüviyet bile kazanmıştır.⁸ Ancak Abbâsî halifesi Mütevekk-

² Abdullah b. Ahmed Ebu'l Hüseyin el-Kâdî Abdulcabbâr, Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabâkâtul-Mu'tezile, Thk., Fuad Seyyid, (Tunus: 1393/1974), s. 214. 1393/1974, s. . 214.

³ Şehristânî, el-Milel, I, 43.

⁴ Ebu'l Huseyn Muhammed b. Ahmed el Mâlâtî, et-Tenbih ve'r Red ala Ehli'l Ehvâ ve'l Bida', Thk., Muhammed Zâhid el-Kevserî, (Mısır: el-Mektebetu'l Ezheriyye li't Turâs, 1993), c. I, s. 36.

⁵ Şehristânî, el-Milel, I, 47-48.

⁶ Abdulkâhir el-Bağdâdî, el-Fark, s.98.

⁷ Osman Aydın, İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci (Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu Huzeyl el-Allâf), (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001), s.25.

⁸ İsmail Çalışkan, İsmail Çalışkan, Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2012), s.92-93.

kil tarafından mutezili fikirlerin desteklenmemesi bilakis toplumdaki izlerini silecek önlemlerin alınması mutezilenin çöküşüne sebep olmuştur.⁹

Mutezile kendi ideolojisini usûl-u hamse dedikleri öğretiler üzerinden oluşturmuştur. Yıllar boyunca bu prensiplere sadık, farklı adlarla anılan birçok mutezili fırka türemiştir.¹⁰ Mutezile kendi içinde zamanla Bağdat ve Basra kollarına ayrılmıştır. Özellikle Emevîler yıkılıp Abbâsiler iktidarı devralınca Abbâsilerin başlatmış oldukları tercüme faaliyetleri ve gayr-ı islâmî din müntesipleri tarafından yazılan eserler tercüme edilmiştir. Mutezileden sadece Vasıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd bu tercüme faaliyetlerinden önce yaşamışlardır. Bu anlamda Mutezile mensupları tercüme edilen eserlerden etkilenmiş, eserlerini ve itikâdî görüşlerini ona göre şekillendirmişlerdir. Nitekim hicri III. asrın mutezili âlimi sayılan Amr b. Bahr el-Câhız'ın (ö.255/869) "*Kitâbu'l Hayevân*" adlı eseri incelendiğinde bu eser üzerinde Yunan şüpheciliğinin derin tesirini görmek mümkündür.¹¹ Keza Ebû Huzeyl el-Allâf'ın (ö.235/849) "*Kitâbu'r-Reyb*" adlı eserinde de şüpheciliğin derinleşerek akide halini aldığı görülmektedir.

Netice itibariyle Mu'tezile; tartışan, yorumlayan, tahkik eden, nakille beraber akla da önem veren bir düşünce sistemi kuran, İslam'a akli düşüncüyü metot olarak kazandıran, dini inançların akli esaslarını bulmaya gayret gösteren bir mezhep olarak karşımıza çıkmaktadır.

Buna karşın nüvelerini daha Hz. Peygamber (a.s.) devrinde de görmenin mümkün olduğu Ehl-i hadis,¹² tarihin değişik zamanlarında değişik isimler altında zuhur eden¹³ ve hicri III. asırda baskın bir şekilde etkisini gösteren bir genel mezhep olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi Cemel-Sıffin olaylarından sonra tartışılan itikâdî meseleler islam toplumunun firkalara ayrılmasına sebep olmuş, neticede ortaya çıkan itikâdî meselelere aranan cevaplar etrafında Haricilik Şiiilik, Mürciilik Mutezile adı altında mezhepler zuhur etmiştir. Bu guruplara karşı bir ta-

⁹ İlyas Çelebi, "Mutezile", DİA, XXXI, 392.

¹⁰ Bu mezhepler için bkz. Şehristânî, el-Mîlel, I, 46-85.

¹¹ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî, Kitâbu'l-Hayevân, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424).

¹² Abdullah Aydınlı, "Ehl-i Hadis", DİA, X, 507.

¹³ Kadir Gürler, Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı, (Bursa: Emin Yay., 2007), s.103-104.

rafsızlar gurubu var olagelmıştır ki bunlar Harici ve Şii çevrelere karşı hicri I. asrın sonlarında içinde birçok farklı temayülde kişilerin bulunduğu bir ekol haline gelmiştir.¹⁴ Bu grup Hicri II. asrın ortalarına kadar kendi varlığını devam ettirmiştir. Hicri II. asrın ortalarına gelindiğinde Hâriciyye, Şia, Mutezile gibi mezhepler ortaya çıkmış, bu mezheplerden bazıları teşekkülünü tamamlamış bazıları da teşekkül sürecini devam ettirmiştir. Bütün bu olanlar karşısında İslam toplumunda yeni fikirler yani bidatler zuhur etmiş, halk daha önce tartışmadıkları itikâdî meseleleri tartışır olmuştur. Şia imâmet, Mürcie iman, Mutezile ise beş esas etrafında itikâdî konuları tartışmış, bazı mezhepler kendi görüşlerini sağlamlaştırma ve kamuoyu nezdinde taraftar toplamak için hadisler uydurmaya başlamıştır. İslam dünyasında bazı fikrî tartışmaların ortaya çıkması ile birlikte hadise muhalefet akımının doğması hadis taraftarlarının teşekkülünü kaçınılmaz hale getirmiştir.¹⁵

Hicri III. asırda özellikle Abbasi iktidarı zamanında Müslümanları tek bir çatı altında toplamak, toplumsal hayatı Hz. Peygamber'in (a.s.) hayatına göre şekillendirmek isteyen bir grup ortaya çıkmıştır. Bu grup aynı zamanda İslam toplumunda meydana gelen olayların çözümlenmesinin Kur'ân kadar Hz. Peygamber'in (a.s.) hadisleri ve sahabi ve tâbiûn sözlerinde olduğuna inanan, görüşlerinin genelini hadise dayandıran, dini konularda rivayete ağırlık verip dinde şahsi görüşü (re'y) kullanmaktan çekinen kimselerdi ki bunlar Ashâb-ı hadîs'i oluşturmuşlardır.¹⁶ Ashâb-ı hadîs kendi varlığını Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî, Zâhirî mezhepleri altında varlıklarını devam ettirmiş, Mu'tezile ise daha çok Hanefî mezhebi altında varlığını devam ettirmiştir. Bu vesile ile gerek Ashâb-ı hadîs gerekse Mu'tezile kendi mezhebî görüşlerini geniş kitlelere yaymışlardır.

Hadis ekolü ilahi nassları anlamada metnin literal boyutuyla ilgilenmiş, kapalı lafızların manasını diğer nasslar arasında aramıştır. Tevilden, yorumlayıcının şahsi görüşünden, istek ve eğilimlerinden bağımsız bir şekilde metni tek otoriter güç haline getirmişlerdir. Bu otoriter gücü başka

¹⁴ Sönmez Kutlu, İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, (Ankara: Kitâbiyât, 2002) , s. 36.

¹⁵ Sönmez Kutlu, Gelenekçiler, s.50.

¹⁶ Sönmez Kutlu, Gelenekçiler, s.50.

bir otoriter güçle yani ilahi metinle açıklama eğilimi içerisinde olmuşlardır. Mu'tezile ile tamamen farklı bir usule sahip olan hadis taraftarları arasında itikâdî konularda çok sert ilmî mücadeleler yaşanmış ve bu mücadeleler haliyle dönemin telifatına, cerh ve tadil ilmine, sosyal-beşeri ilişkilere önemli ölçüde yansımıştır. Şimdi bu yansımanın hangi boyutlarda olduğu hususunu ele alacağız.

1.1. Yaşanan Polemiklerin Yazılı Kaynaklara Yansıması

Hicri III. asırda Ehl-i hadis ile Mu'tezile mezhepleri arasında özellikle itikâdî konularda amansız mücadeleler yaşanmıştır. Bu asırlarda kaleme alınan eserler incelendiğinde bu tartışmaların izlerini görmek mümkündür. Nitekim Ehl-i hadis kendi fikirlerini hâkim kılmak için toplumda oluşan diğer zararlı ideolojileri karantinaya almaya çalışmış, toplumu ifsat edecek olan ideolojilere karşı önlem alma gayreti içerisinde girmiştir. Bunu yaparken bir yandan fikrî olarak mücadele vermiş diğer taraftan bu duruma uygun eserler üretmiştir. Bu te'lifâta göz atıldığında özellikle Hadis taraftarları ve Mu'tezile arasında yaşanan güncel problemlerin nasıl esas alınmış olduğu meydana getirilen eserlerin ne ölçüde cedel konularına göre telif edilmiş olduğu çok net olarak görülecektir.¹⁷ Şimdi bu iddiamızı destekleyecek bazı örnekler verelim:

Hadisçiler Rü'yetullâh'ın¹⁸ kesinlikle vaki olacağını ispat etmek için kendi görüşlerini destekleyen âyet, hadis ve âsârı bir araya getirmişlerdir. Bu konuda yazdıkları eserlerde konuya özel bir başlık açarak değerlendirmişlerdir. Bu başlıkların bazıları şunlardır: “ *İsbâtu Rü'yetillâh*”¹⁹, “ *er-Redd ale'l-Cehmiyye fi Kavlihi...*”²⁰, “ *Ma'rifetu Tarîk'ir-Rü'ye*”²¹, “ *er-Redd ala Nüfâti'n-Nazar Livechillâh*”, “ *Bâbu'r Rü'ye*”, “ *Bâbu Mâ câe fi'n-Nazar*”,

¹⁷ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013), s.214-252.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Nurullah Agitoğlu, “Halku'l-Kur'an ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014/2, cilt: V, sayı: 10, s. 99-123.

¹⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *er-Redd ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, Thk., Sabri b. Sellâme Şahin, (Dâru's-Sebât, ts.), s.132.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, *er-Redd* s.132.

²¹ Müslim, *Sahih*, I, 167.

“*Bâbu Vücûbi'l-Îmân bi Rü'yetillâh*”²² “*Sıfatu'r-Rü'ye*”, *Bâbu'l Kavol fi İsbâti Rü'yetillâhi bi'n-Nazar*” “*el-Kavol fi Rü'yetillâh*”²³ gibi. Görüldüğü üzere Ehl-i Hadîs yazılı kaynaklarında bu şekilde başlıklar açarak konu ile ilgili nass ve merviyâtı bir araya getirmişlerdir. Bu tavırlarıyla da Mu'tezile'nin görüşlerini çürütmeye çalışmışlardır. Ayrıca Ehl-i hadîs bu konuda *er-Redd ale'l-Cehmiyye*²⁴, *Sıfât, el-Esmâ ve's-Sıfât, Halku Ef'âli'l-İbâd, er-Red ale'l-Müşebbibe*²⁵, *er-Red ala Ebî Huzeyl, er-Redd ale'l-Kerrâmiyye*²⁶ tarzında eserler kaleme almışlardır.

Buna karşın Mu'tezile de telif ettiği eserlerde “*Bâbun fi Nefyi'r-Rü'ye*” şeklinde başlıklar açarak konuyu değerlendirmiş ve Ashâb-ı hadîs'e cevap vermeye çalışmıştır. Hicri III. asırda yazılan te'lifâta bakıldığında dönemin popüler tartışma konusu olan *Halku'l-Kur'an* problemi ile ilgili başlıklar açılmış²⁷, Müsned türü eserlerde bu konu ile ilgili rivâyetler râvî isimleri altında bir araya getirilmiştir.²⁸ Bu meyanda Ebû Dâvûd konu ile ilgili “*Kur'an'daki Müteşâbihlere Uyulmaması*”, “*Kur'an ile İlgili Konuda Cidâle Düşülmemesi*”²⁹ “*Bâbun fi'l-Cehmiyye/Cehmiyye ile ilgili bâb*”, “*Bâbun fi'r-Red ale'l-Cehmiyye/Cehmiyye'ye Red Bâbi*”³⁰ “*Bâbun fi'l-Kur'an/Kur'an İle*

²² Ebû Abdillâh İbn-i Mende Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, Kitâbu'l-Îmân, Thk. Ali b. Muhammed b. Nasır el-Fâkihî, (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1406), c. II, s. 802.

²³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Sarîhu's-Sünne, (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kutubi'l-İslâmî, 1405), s.20.

²⁴ Ebu'l Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed el- Verrâk el- Bağdâdî İbn-i Nedim, el-Fihrist, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), c. I, s. 281.

²⁵ İbn-i Nedim, el-Fihrist, I, 106; İsmâil b. Muhammed Emin b. Mîr Selim el-Bâbânî, Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn, (Beyrût: Dâru'l-İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1951), c. I, s. 441, 802; II, 17.

²⁶ Evliya Çelebi, Keşfü'z-Zunun an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn, (Bağdat: Mektebetü'l Müsennâ, 1941), c. I, s. 839.

²⁷ Buhârî, el-Câmü's-Sahih'in Kitâbü't-Tevhid bölümünün 28. babından 55. babına kadar tasnif etmiş olduğu bütün bablarda, Kelâmullah ve Kur'an'ın mahluk olmadığı konusunu işlemiştir. Mehmet Sait Uzunbaş, Kastallânî ve İrşâdü's-Sarî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi, AÜSBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2012, s. 297; Mehmet Sait Uzunbaş, “İrşâdü's-Sarî'ye Göre Kastallânî'nin Kelami Görüşleri”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/1, cilt: IV, sayı: 7, s. 62-89 s. 77

²⁸ Ali b. Ca'd -l-Cevheri el-Bagdâdî, Müsnedü İbn-i Ca'd, Thk., Amir Ahmed Haydar, Beyrût: Müessesetu Nâdir, 1410/1990), c. I, s. 66-67.

²⁹ Ebû Davud, Sünen, IV, 198-199.

³⁰ Ebû Davud, Sünen, IV, 231-234.

*İlgili Bap*³¹ şeklinde bap başlıkları ihdas ederek konuyla ilgili rivâyetleri bir araya toplamıştır.

Yine bu konu çerçevesinde Ahmed b. Hanbel, Dârimî gibi muhaddisler de mutezili iddiaları çürütmek için “*er-Redd ale’l-Cehmiyye*” isimli eserler telif etmişlerdir. Yine bu dönemde “*es-Sünne*” ve “*Usûlu’s-Sünne*” tarzındaki eserlerde bu Ehl-i hadis Mutezili fikirleri çürütmeye çalışmıştır.

Bu dönem müelliflerinden Buhârî, Mutezile ile polemik konusu olan kulların fiilleri konusunu “*Halku Ef’âli’l- İbâd*” adlı eserinde hem hadis hem sahabe hem de tâbiûn kavilleri ile destekleyerek işlemiş ve Mu’tezile’ye cevap vermeye çalışmıştır.³² Mu’tezile’nin kaderi nefyeden anlayışının karşısında Hadisçiler de kaderi ispat eden Kur’ân âyetleri ile hadis rivâyetlerini bir araya getirmişlerdir. İbn-i Kuteybe ise “*Tevîlu Muhtefîl-Hadis*” ve “*el-İhtilâf fi’l-Lafz*”³³ adlı eserinde konuyu işlemiş ve Mu’tezile’ye cevap niteliğinde olan rivâyetleri ele almıştır. Keza Buhârî *Kitâbu’t-Tevhid* ve *Kitâbu’l-Kader*’ini Mu’tezile’ye karşı kaleme almıştır. Keza Kütüb-ü sitte müellifleri eserlerinde kader, kulların fiilleri, sıfatlar, Halku’l-Kur’an gibi mezkûr iki mezhep arasında cereyan eden popüler tartışma konuları hakkında müstakil başlıklar açmışlar, konu ile ilgili hadisleri, sahabe ve tâbiûn kavillerini bir araya getirerek Mu’tezile’ye cevap teşkil edecek rivâyetleri delil olarak serd etmişlerdir. Keza eserlerde “*Bâbun fi’l-Kader*” “*Kitâbu’l-Kader*” gibi başlıklar altında kaderi ispat eden hadislere yer verdiği görülecektir. Bunun için kader meselesi, her devirde bütün İslâm kelâmcılarını en fazla meşgul eden İtikâdî ve fikri problemlerden biri olmuştur.³⁴

Öte yandan Mu’tezili âlimlerden Amr b. Câhız, Sümâme b. Eşres ve İskâfî “*er-Red ale’l-Müşebbihe*” adlı eserler telif etmişlerdir. Bu eserlerde Ashâb-ı hadis’in görüşleri çürütülmeye çalışılmış ve görüşleri şiddetli bir şekilde eleştiriye tabi tutulmuştur. Buna karşın Hadis taraftarlarından sa-

³¹ Ebû Davud, Sünen, IV, 234.

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, Halku Ef’âli’l-İbâd, Thk. Abdurrahman Umeyre, (Riyâd: Dâru’l-Maarif es-Suûdiyye, ts.).

³³ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, el-İhtilâf fi’l-Lafz ve’r-Redd ale’l-Cehmiyye ve’l-Müşebbihe, Thk., Amr b. Mahmud Ebû Amr, (Riyâd: Dâru’r-Râye, 1412/1991), s.38-40.

³⁴ Mehmet Sait Uzundağ, İrşâdü’s-Sârî’ye Göre Kastallâni’nin Kelâmi Görüşleri, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/1 yıl: 4 cilt: IV sayı: 7 s. 80

yılan İbn Ebî Hâtim, Osman ed-Dârimî, Ahmed b. Hanbel gibi ulema “*Kitâbu'r-Red ale'l-Cehmiyye*” adlı eserler yazmış ve Mu'tezile'nin görüşlerini çürütmeye çalışmışlardır.³⁵

Netice itibariyle adı geçen mezhepler itikâdî tartışmaların yoğun olarak yaşandığı bir atmosfer içerisinde zuhur edip geliştikleri için yazılan eserler bu ortamda tartışılan konulardan bağımsız olamamıştır. Eserler bu atmosferde kaleme alınmış ve o günün polemiklerini ihtiva etmiştir.

1.2. Yaşanan Polemiklerin Cerh/Ta'dil İlmine ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması

Ehl-i hadîs ve Mu'tezile arasında yaşanan dînî/itikâdî polemikler sosyal ve beşerî ilişkilere de olumsuz bir şekilde yansımıştır. Nitekim taraflar birbirlerini polemik mevzuu olan konulara ait kavramlarla kıyasıya cerh etmişlerdir. Bu anlamda Ehl-i hadîs, rü'yetullâh'ı kabul etmeyenleri *Cehmiyye* mezhebi mensubu addetmiş ve bunun üzerine hüküm bina ederek muhalif mezhebe mensup muhaddisler toplumdaki soyutlanmıştır. Bu konuda Ehl-i hadîs'ten gelen birçok rivayet mevcuttur. Bu rivayetlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

Ahmed b. Hanbel'e “*Rü'yetullâh olacak mı” ne dersin. diye sorana; “Kim Rü'yetullâh olmayacak derse O cehmidir.*”³⁶ demiştir.

Ahmed b. Hanbel Vekî'in “*Her kim İsmail'in Kays'tan o da Cerîr'den O da Hz. Peygamber (a.s.)'dan naklettiği Ru'yetullah hadisini merdûd sayarsa O'nu Cehmiyye'den sayarım.*”³⁷ dediğini nakletmiştir.

Yezîd b. Hârûn: “*Kim Rüyet hadisini yalanlarsa Allah'tan berîdir. Allah da ondan berîdir.*”³⁸

Mutaffifin suresi 16. âyette geçen “**أ**”deki zamirden kasıt “*rü'yetullâh*”tır.³⁹ Bu arada Ehl-i hadîs'e göre Cehmiyye kâfirdir. Cehmiyye'nin küfründe

³⁵ Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zünûn, I, 838.

³⁶ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân b. Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb b. Ezdâd el-Bağdâdî (İbn-i Şahin), Şerhu Mezâhibi Ehli's-Sünne ve Ma'rifeti Şerâi'd-Din ve't-Temessuk bi's-Sünen, Thk. Adil b. Muhammed, (Kahire: Müessesetu'l-Kurtubâ, 1415/1995), s.29.

³⁷ İbn-i Şahin, Şerhu Mezâhibi Ehli's-Sünne, s.29.

³⁸ İbn-i Şahin, Şerhu Mezâhibi Ehli's-Sünne, s.29.

³⁹ İbn-i Şahin, Şerhu Mezâhibi Ehli's-Sünne, s.29.

şüpheye düşen de kâfirdir.⁴⁰ Onlara göre Ebû Hanîfe de cehmîdir. Cehmî olarak ölmüştür. Efendisinin Cehm olduğu bir devenin yularından tutmuştur. Bu deve Horasan'dan gelip yükünü Kûfe'ye bırakmıştır.⁴¹ Cehmiyye'ye mirasçı olunamaz. Bunlar yani Mu'tezile; kabir azabı, havz ve şefaati yalanlarlar. Ehl-i kiblede olanların arkasında namaz kılmazlar. Hepsi hevâ ehlidir. Ehl-i kibleye kılıç çekmeyi de caiz görürler.⁴²

“*Ehl-i islâma Mu'tezile'den daha zararlısı yoktur. Zira onlar Kur'ân ve hadisin boşa çıkmasını isterler.*”⁴³ Yine Ahmed b. Hanbel'in rü'yet hadisini okurken Mu'tezile'ye lanet okuduğu nakledilmiştir.⁴⁴ Ehl-i hadîs'e göre rü'yetullâh'ı inkâr eden Bîşr b. el Merîsî önce tövbeye davet edilmeli, eğer tövbe etmezse ya boynu vurulmalı ya da asılmalıdır.⁴⁵ Yahya b. Maîn de rü'yetullâhla ilgili kendisinde on yedi sahîh hadisin olduğunu iddia etmiştir.⁴⁶

Yine hadis taraftarlarına göre Mu'tezile ikiyüzlüdür. Bu ikiyüzlülükleri sünnete muhalif olmalarına ve rü'yetullâh'ı bile bile inkâr etmelerine sebep olmuştur.⁴⁷ Keza rü'yetullâh'ı inkâr eden cehmînin arkasında namaz kılınmaz. Cehmî'nin tanımı ise kıyamet gününde Rabbin görülmeyeceğini iddia eden kişidir.⁴⁸ Hadis taraftarlarının eserleri incelendiğinde daha bunun gibi birçok ithama rastlanılabilir.

Mu'tezile hadis taraftarlarınca yapılan bu ithamların karşısında boş kalmamıştır. Onlar da hadis taraftarlarını *Müşebbibe*, *Mücessime*, *Haşviyye* gibi tabirlerle itham etmişlerdir. Öte yandan Kâdî Abdulcabbâr rü'yetullâhla ilgili iki görüş olduğunu, Allah bilâkeyf görülür diyenin küfre girmeyeceğini

⁴⁰ İbn-i Şahin, Şerhu Mezâhibi Ehli's-Sünne, s.31.

⁴¹ İbn-i Şahin, Şerhu Mezâhibi Ehli's-Sünne, s.31-32.

⁴² İbn-i Şahin, Şerhu Mezâhibi Ehli's-Sünne, s.34.

⁴³ Abdullah b. Ahmed, es-Sünne, I, 101; Ebubekr Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezid el-Hallâl el-Bağdâdî el-Hanbelî, es-Sünne, Thk. Atiyye Zehrânî, (Riyad: Dâru'r-Râye, 1410/1989), V, 123.

⁴⁴ Hallâl, es-Sünne, V, 123.

⁴⁵ Hallâl, es-Sünne, V, 110.

⁴⁶ Ebu'l Kasım Hibetullah Mansur et-Taberî er-Razi el-Lâlekâî, Şerhu Usûli'l-İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l- Cemâa, Thk. Ahmed b. Said b. Hamedân el-Ğâmidî, (Riyad: Dâru't-Taybe, 1423/2003), III, 548.

⁴⁷ Lâlekâî, Şerhu Usûli'l-İ'tikâd, III, 554.

⁴⁸ Lâlekâî, Şerhu Usûli'l-İ'tikâd, III, 558.

ancak Allah'ın birisine hulûl etmiş olarak görüleceği tarzındaki rü'yetullah görüşüne sahip olan kişinin küfre düşeceğini iddia etmiştir.⁴⁹

Halku'l-Kur'an konusunda Ehl-i hadis ile Mutezile/Cehmiyye arasında yaşanan ihtilaflar sosyal ve beşeri ilişkilere de olumsuz bir şekilde aksetmiştir. Bununla beraber hadis ekolü Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlerle ilgili ağır ithamlarda bulunmuş, Halku'l-Kur'an ideolojisine sahip kişi hakkında katı, sert, indî hükümler verilmiştir. Şimdi bu konu ile ilgili örnek rivayetlerden bir kaçını burada zikretmek istiyoruz:

Süfyân b. Uyeyne: *"Kur'an kelâmullah'tır. Kim Ona mahlûk derse kâfir olur. Her kim böyle bir kimsenin küfründe şüpheye düşerse O da kâfirdir."*⁵⁰, *"Kim Kur'an mahlûktur derse asılmalıdır."*⁵¹

Abdullah b. Mübarek: *"Yahudilerin ve Hristiyanların kelimini anlatabilsek de Cehmilerin kelimine müsaade etmeyiz."*

Abdullah b. İdris: *Kendisine cebmi'nin arkasında namaz kılınıp kılınmayacağı sorulunca "Onlar Müslüman mı ki? Arkalarında tabiki namaz kılınmaz."* demiştir. Yine O'na Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlerle ilgili sorulunca onların Yahudi veya Hristiyan mı olduklarını sorar. Onların Müslüman olduğu cevabını alınca *"Bunlar Müslüman olamaz. Bunlar zındıklardır. Kim Kur'an mahlûktur derse Allah Mahlûktur demiş olur ve küfre düşer."* diye cevap verdiği naklolunmuştur.⁵²

Vekî' b. Cerrah: *"Cebmi tövbeye davet edilir. Tövbe etmezse onu öldürürüm."*⁵³ Vekî' de Kur'an'ın muhdes olduğunu söyleyeni kâfir kategorisinde değerlendirmiştir.⁵⁴ Onların arkasında namaz kılınmasına cevaz vermemiş ve böyle bir kimsenin boynunun vurulması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁵ Ayrıca Vekî'e göre Mu'tezile'nin kestiği de yenmez.⁵⁶

Yezîd b. Harun ve Mu'temir b. Süleymân, Kur'an mahlûktur diyen ima-

⁴⁹ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdulcabbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, Şerhu'l-Usulî'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi), Çev. İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), c. II, s.448.

⁵⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 112.

⁵¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 112.

⁵² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 113.

⁵³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 114.

⁵⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 115.

⁵⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 116.

⁵⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 117.

mın boynunun vurulması ve onun arkasında namaz kılınmamasını, böyle bir kimsenin kâfir olduğunu⁵⁷ iddia etmişlerdir. Abdurrahman b. Mehdi ise, Musa'nın Allah ile tekellüm etmediğini iddia edenin tövbeye davet edileceği aksi takdirde boynunun vurulması gerektiğini⁵⁸, elinde bir yetki olması halinde köprü'nün başında duracağını ve her geçen cehmi'ye Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı sorusunu soracağını ve Kur'ân mahlûktur demesi halinde boynunu vurup suya atacağını ifade etmiştir. Yine ona göre cehmi'den miras kalırsa bunu almak helal olmaz.⁵⁹ Keza hadis taraftarlarına göre Mu'tezilî ve cehmîlerle aynı ortamda bulunulmamalı, onlarla konuşulmamalı, hastalanırlarsa ziyaret edilmemeli, cenazesine de katılmamalıdır. Onlarla nikâhlanmamalıdır.⁶⁰

Hadis ekolü müntesiplerinin kendi aralarında, birbirlerini bu konuda cerh ettiklerine ve birbirlerini toplumdaki tecrit eme gayreti içerisinde olduklarına şahit olmaktayız. Zira bazı hadis taraftarları Kur'ân'ın yaratılmışlığı ile ilgili görüş bildirmeyen Vâkıfiyye ile Kur'ân'ın insanlar tarafından okunan kısmının mahlûk olduğunu söyleyen Lafziyye'yi Cehmiyye'den daha tehlikeli görmüşlerdir.⁶¹ Nitekim bazı Ehl-i hadîs ulemasına göre Kur'ân'ın okunan, tilavet edilen kısmına mahlûk derse Kur'ân'ın tümüne mahlûk demiş olur. Kur'ân mahlûktur diyen ise Allah'ın ilmi mahlûktur demiş olur. Bu sözü söyleyen de kâfirdir.⁶² Onlar Vâkıfiyye'yi "*Şükkâk/dinden şüphe edenler*" diye itham etmişlerdir.⁶³

Öte yandan Ehl-i hadîs, Mutezilî olan meşhur muhaddis ve kelamcılar da küfürle itham etmişlerdir. Nitekim onlara göre Bîşr el-Merîsî kâfirdir

⁵⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 118, 123.

⁵⁸ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 119.

⁵⁹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 120-121.

⁶⁰ Ebu Said Osman b. Said b. Halid b. Said ed-Dârimî es-Sicistânî, Nakdu'l-İmâm Ebî Said Osman b. Said ale'l-Merîsiyyi'l-Cehmiyyi'l Anid fi Mâ İfterâ ale'llahi Azze ve Celle mine't-Tevhîd, Thk. Reşid b. Hasan el-Elmaî, (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1418/1998), I, 146; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 125; Takiyyuddin İbn Teymiyye, et-Tis'iniyye, Thk. Muhammed b. İbrahim el-Aclân, (Riyâd: Mektebetu'l-Maârif, 1420/1999), c. I, s. 280; Buhârî, Halku Ef'âlî'l-İbâd, Thk. Abdurrahman Umeyre, (Riyad: Dâru'l Ma'rife, ts.), s.30.

⁶¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 179.

⁶² Muhammed b. Abdillâh İbn Ebî Zemeneyn, Usûlu's-Sünne, Thk. Abdullah b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, (Medine: Mektebetu'l Ğurebâ, 1415), s.87.

⁶³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 179.

ve arkasında namaz kılınmaz.⁶⁴ Rivâyete göre hadis ekolü müntesibi Yezîd b. Hârûn, Dâvûd el-Cevâribî ile Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî'nin kâfir olduklarını söylemiştir. Hatta Yezîd b. Hârûn rüyasında el-Cevâribî'nin ibadet için köprüden geçmek istediğini, ancak köprüden geçerken köprüünün yıkıldığını ve köprü üzerinde olanların boğulduğunu, daha sonra ortaya bir şeytanın çıkıp “ Ben Dâvûd el-Cevâribî'yim.” dediğini⁶⁵ ifade etmiştir. Yine Yahyâ b. Yûsuf ez-Zımmî (ö.225/840) rüyasında şeytanı gördüğünü ve şeytana Irak'a kimi halef olarak bıraktığını sormuştur. Şeytan da Bîşr el-Merîsî'yi halef olarak bıraktığını söylemiştir.⁶⁶ Aynı zatın yine başka bir rüyasında şeytanın kendisine Irak'ta Bîşr el-Merîsî'yi Merv şehrinde ise Bîşr ile aynı ideolojiye sahip olan Bîşr b. Yahya'yı halef olarak bıraktığını ifade etmiştir.⁶⁷

Görüldüğü üzere Ehl-i hadîs arasında Bîşr el-Merîsî'ye karşı büyük bir kin söz konusudur. Nitekim İbrahim B. Beşşâr (ö.214/829) asılması taraftarıdır.⁶⁸ Vekî de onun kanının akıtılması, öldürülmesi, asılması taraftarıdır.⁶⁹ Yezîd b. Hârûn da, Bîşr el-Merîsî ile Ebûbekr el-Âsâm (ö.201/816)'ı kanları helal iki kâfir olarak görmektedir.⁷⁰ Keza Ehl-i hadîs tarafından Mu'tezile'nin âlim ve bürokratlarından Ahmed b. ebî Duâd da kâfir ilan edilmiştir ve o, pislîğın biri olarak nitelendirilmiştir.⁷¹ Öte yandan Ehl-i hadîs, Cehmiyye'yi üç kısma ayırmıştır. Kur'ân mahlûktur diyenler, Kur'ân kelâmullah'tır deyip görüş bildirmeyenler, tilavetimiz mahlûktur diyenler... Onlara göre bu üç kısım cehmîdir ve cehmîler hakkında verilen hükümler bunlar için geçerlidir.⁷² Böyle bir fikre sahip olan Ashâb-ı hadîs'ten bile olsa cehmî sayılmıştır.⁷³

Müslüman ulemayı uzun süre meşgul eden Kader konusu da yine tarafların birbirlerini ağır, sert, kaba bir şekilde itham etmelerine, beşeri ilişkiler-

⁶⁴ Hallâl, es-Sünne, V, 100-102.

⁶⁵ Hallâl, es-Sünne, V, 104.

⁶⁶ Hallâl, es-Sünne, V, 106.

⁶⁷ Hallâl, es-Sünne, V, 106.

⁶⁸ Hallâl, es-Sünne, V, 108.

⁶⁹ Hallâl, es-Sünne, V, 110.

⁷⁰ Hallâl, es-Sünne, V, 110.

⁷¹ Hallâl, es-Sünne, V, 118-119.

⁷² Hallâl, es-Sünne, V, 125.

⁷³ Hallâl, es-Sünne, V, 130.

den soyutlamalarına sebep olmuştur. Mu'tezile, kaderi ispat eden hadislerle ve bunu rivâyet eden râvilerle karşı cephe almış ve bu râvileri yalancılıkla itham etmiştir. Nitekim meşhur mu'tezilî bilgin Nazzâm (ö.220/835), Abdullah b. Mes'ûd'u " *Saîd anasının karnında saîd olandır. Şakî anasının karnında şakî olandır.*" hadisini rivâyet ettiği için yalancılıkla itham etmiştir.⁷⁴ Bununla beraber Nazzâm İbn-i Mes'ûd hakkında " *İbn-i Mes'ûd, aklını fetva ile meşgul edeceğine şakî nasıl şakî oluyor, saîd nasıl saîd oluyor bunu düşünseydi Allah'a karşı bu kadar çirkin bir şey söylemez hatası da bu kadar büyük olmazdı.*"⁷⁵ ifadelerini kullanmıştır. Nazzâm'ın burada Abdullah b. Mes'ûd'u bu kadar ağır eleştiriye tabi tutmasının sebebi, kuvvetle muhtemel O'nun mezhebî âdiyetidir. Zira Nazzâm, cebrin olmadığı, özgür eylem ve düşüncenin temsil edildiği bir ideolojinin müntesibidir. Karşıt fikre sahip bir kişiyi bu kadar ağır eleştiri ancak bununla izah edilebilir. Bu da muhaddislerin ideolojik tutum ve davranışlarının hadisleri ve râvilerini değerlendirmeye ne denli yansıdığına açık delildir.

Yine diğer bir mutezilî âlim olan Amr b. Ubeyd (ö.145/762) kader inancını şiddetle reddetmiş ve kaderi ispat eden hadisleri inkâr etmiştir. Mesele Abdullah b. Mes'ûd'tan gelen " *Sizden biriniz annesinin karnında kırk gün kalır. Sonra kan pıhtısı, sonra et parçası halini alır. Akabinde kendisine meleğ gönderilir. Meleğe rızık, eceli, şakî mi saîd mi olacağı yazması emredilir.*" hadisine tavır takınarak;

"Bu hadisi A'meş söylerken dinleseydim onu yalanlardım. Zeyd b. Vehb söylerken işitseydim ona karşılık vermezdim. Abdullah b. Mes'ûd söylerken işitseydim kabul etmezdim. Hz. Peygamber(a.s) söylerken işitseydim reddederdim. Allah'ın söylediğini işitseydim 'sen bunu üzerine bizden mîsâk almadın.' derdim."⁷⁶ ifadelerini kullanmıştır.

Ehl-i hadîs, Mu'tezile mezhebî mensuplarını bida'tçı kategorisi içerisinde değerlendirmiş ve onları *Ehl-i bâtıl* ve *Ehl-i bid'at* diye isimlendirmiştir.⁷⁷

⁷⁴ Zühdi Hasan Cârullah, el-Mu'tezile, (Beyrût: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzi' (Nşr.), 1974), s.98.

⁷⁵ Ebu Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, Te'vîlu Muhtelevî'l-Hadis, (Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî/Müessesetu'l-İşrâk, 1419/1999), s.70.

⁷⁶ Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdât, Thk. Beşşâr Avvâd Maruf, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), c. XIV, s. 63.

⁷⁷ Talat Koçyiğit, Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, (Ankara: TDV Yay., 1989), s.254.

Özellikle kader, rü'yetullâh, kulların fiilleri ve Halku'l-kur'ân ve Allah'ın sıfatları konusunda Mu'tezile aşırı bir şekilde yerilmiştir.⁷⁸ Evet, Ashâb-ı hadîs'e göre Mu'tezile Ehl-i bid'at'tır. Ehl-i bid'at ise Ehl-i Hadîs tarafından “*Kur'ân ve sünnetten yüz çeviren, Kur'an'ı sünnete muhalif tevîl eden, doğru yoldan sapan ve saptıran kimseler*”⁷⁹ olarak tanımlanmıştır. Onlara göre kişinin evinin domuz ve maymunlarla dolu olması bu kimselere komuşu olmasından iyidir.⁸⁰ Hatta Allah (c.c.) Hz. Musa'ya kalbine şüphe bırakırlar diye Ehl-i ehvâ'dan uzak durmasını tavsiye etmiştir.⁸¹ Bu sözün Tevrat'ta yazılı olduğu da iddialar arasındadır.⁸²

Hadis taraftarları kendilerini eleştirenlere karşı da önlemlerini almışlardır. Nitekim onlar kendilerini herhangi bir şekilde eleştirenlere Mübtedî', kendilerine Müşebbihe diyenlere Cehmiyye, Mücbire diyenlere ise Kaderiyye, Haşeviyye diyenlere ise Zındık demişlerdir.⁸³ Dini Kelam ilmine göre öğrenenin zındıklaşacağını da söylemişlerdir.⁸⁴

Hadis taraftarlarının mutezîlilere karşı kinlerinin dozu o kadar artmıştır ki rivâyete göre bazı hadisçilerin mutezîlî olup da mezhebinin propagandasını yapan/Dâî kişinin cenaze namazına iştirak edince tekbir getirmeyip yüksek sesle “*Allah'ım! Bu kulun kabir azabına inanmazdı. Onun için onu bu azaptan kurtarma. Münker ve Nekîr'e de inanmazdı. Bu iki melek ona soru sorduğun-*

⁷⁸ Örneğin, Mu'tezile vb. mezheplerin görüşlerine vurgu yapıp, bu görüşlerdeki argümanları tek tek sıralayarak çürütme yoluna giden alimlerden bir tanesi Şarih İbnü'l-Mülakkındır. (Geniş bilgi için bkz., Mehmet Sait Uzundağ, - Nurullah Agitoğlu, “Şarihlerin Müteşâbih Rivayetlere Yaklaşımı -İbnü'l-Mülakkın Örneği” = Approach of the Commentator to Allegorical Narratives -The Sample of Ibnü'l-Mulakkın-, *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, 2015, sayı: 36, s. 235-249.

⁷⁹ Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr el-Kurtubî, Câmîu Beyâni'l-İlm ve Fadlihi, Thk. Ebû'l-Eşyâl ez-Züheyri, (Riyâd: Dâru'l-İbni'l-Cevzi, 1414/1994), c. II, s. 1199.

⁸⁰ Ebû İsmail Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî, Zemmu'l-Kelâm ve Ehlih, Thk. Abdurrahman Abdulaziz eş-Şibl, (Medine: Mektebetu'l Ulûm ve'l Hikem, 1418/1998), c. IV, s. 322.

⁸¹ Herevî, Zemmu'l-Kelâm, IV, 322.

⁸² Herevî, Zemmu'l-Kelâm, V, 200. Ayrıca bid'at ehli için ehl-i hadis tarafından getirilen deliller için bkz. Said b. Nâsır el-Ġâmidî, Hakîkatu'l-Bid'a ve Ahkâmüha, (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, ts.), c. I, s. 73-86.

⁸³ Hüseyin Hansu, Mu'tezile ve Hadis, (Ankara: Otto Yay., 2012), s.296.

⁸⁴ Şemsuddîn ez-Zehabî, el-Uluvv li'l-Âliyyi'l-Ġaffâr fi İzâhi Sahîhi'l-Ahbâr ve Sakîmiha, Thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdulmaksûd, (Riyâd: Mektebetu Advâi's-Selef, 1416/1995), s.151. Ayrıca Kelam ilmi ile ilgilenenlerin Ehl-i hadis tarafından yapılan ağır ithamları için bkz. İbnü'l-Cevzi, Telbîsu İblis, (Beyrût: Dâru'l Fikr, 1421/2001), s.74-80.

da sunduğu delili ikna edici kılma. Bu kulun cennet ve cebnemin yaratıldığına inanmazdı. Ona kabir içinde cennet kapısını aralama. Seni görmeye inanmazdı. Ona kendini gösterme.” şeklinde beddua ettiği rivâyet edilmiştir.⁸⁵

Yine hadis taraftarları da Mu'tezile'nin Ehl-i hadis hakkında verdiği hükümler gibi hükümler vermişlerdir. Nitekim Ehl-i hadis'e göre bunlarla oturulmamalı, aynı ortamı paylaşmamalı, onlarla evlenilmemeli, onların sözü dinlenmemeli, hastalandıklarında ziyaret edilmemeli, cenazelerine iştirak edilmemelidir.⁸⁶ Ehl-i bid'at aynı zamanda kâfir kategorisindedir. Önce tövbe ettirilmeli, tövbe etmezse boynu kılıcın keskin ağzını tatmalıdır.⁸⁷ Zaten kâfir olan kimsenin kestiği yenmez, arkasında namaz kılınmaz, ona varis olunamaz. İşte ehl-i hadis, Ehl-i bid'at saydıkları kimselere karşı çok sert ve dışlayıcı bir tutum sergilemişlerdir.

Mezkûr mezhepler arası yaşanan ihtilaf, cedel ve fikrî kaostan Buhârî, Müslim, Yahyâ b. Maîn, Züheyr b. Harb, Yezîd b. Hârûn gibi nice meşhur muhaddis payına düşeni almıştır. Öte yandan bir mezhebe göre yerme ifade eden kavram diğer mezhebe göre övgü aracı olmuştur. Mesela Ehl-i hadis, “*kaderidir.*” terimini cerh maksadıyla kullanırken; Mu'tezile bu kavramı kendi mezhebinin âlimi olduğunun alameti saymıştır.

Ehl-i hadis, Mu'tezile'yi re'y ashâbı olarak da kabul etmiş ve onlara “*A'dâu's' Sünnne/Sünnet Düşmanı*” olarak da itham etmiştir.⁸⁸ Zaten hadis taraftarlarına göre eğer hadisçiler olmasaydı Mu'tezile, Cehmiyye, Râfıza, Ehl-i ircâ ve Ehl-i Re'y'in yanında sünnet diye bir şey kalmayacaktı.⁸⁹ Yine hadisçiler Mu'tezile'yi hadis bilmemek ve bu konuda cahil olmakla suçlamışlardır.⁹⁰ Zaten iddiaya göre bütün ümmet ittifak etmiştir ki Kelam

⁸⁵ Ebû'l Huseyn Yahya b. Ebî Hayr el-Umrânî el-Yemenî, el-İntisâr fî'r-Red ale'l Mu'tezile'ti'l-Kaderiyeti'l-Eşrâr, Thk. Suûd b. Abdilaziz el-Halef, (Riyâd: Advâu's-Selef (Nşr.), 1419/1999), c. III, s. 727.

⁸⁶ Dârimî, en-Nakd, I, 146; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, es-Sünne, I, 125; Herevî, Zemmu'l-Kelâm, III, 106.

⁸⁷ Dârimî, en-Nakd, I, 68; Zehebi, Uluvv, s.150.

⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Şerefu Ashâbi'l-Hadis, Thk. Muhammed Said Hatiboğlu, (Ankara: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.), s.7.

⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Şerefu Ashâbi'l-Hadis, s.10.

⁹⁰ Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah bi. Ahmed B. Muhammed b. Kudâme el-Cem-mâil el-Makdisî, Tahrimu'n-Nazar fî İlmi'l-Kelâm, Thk. Abdurrahman b. Muhammed Saïd ed-Dimeşki (Thk.), (Riyâd: Âlimu'l-Kutub, 1410/1990), s.36.

ilmiyle uğraşanlar ulemadan sayılmamıştır. Asıl ulema Ehlü'l-eser'dir. Bu konuda ittifak vardır.⁹¹ Bütün bu iddiaları Mu'tezile kabul etmemiş ve karşı atağa geçip hadisçileri "lafızcılık, rivâyete gömülmüş, nakilci, kitap hamalları, aşâğılık, ayak takımı, hikâyeci, kussâslar, akıl yürütme ve düşünceyi kullanamayanlar" şeklinde itham etmiştir.⁹²

Mu'tezile'ye göre Ehl-i Hadis, zındıkların uydurduğu ve Hz. Peygamber'in (a.s.) hadislerine sokuşturulduğu haberleri kabul edenler veya onları tevil etmeyenlerdir. Bunlar kendilerine *Ashâbu'l-hadis* veya *Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa* derler. Ancak cebr ve teşbih üzerinde birleşirler. Allah'a cisim, organ, suret izafe ederler. Kur'ân'ın Kadîm olduğuna inanırlar. Kelâm ilmine ve Cedel/Münâzara'ya dalmayı reddederler. Taklide ve nassların zahiri-ne göre amel ederler.⁹³ Bazı mutezilî âlimler de Ehl-i hadîs'i "Nâbite" diye isimlendirerek dinlerini taassup üzere kurduklarını, anlamadıkları işe karıştıklarını, amaçlarının baş olmak ve küfür ve sapıklık alameti olan teşbih vb. gibi inançları yaymak olduğunu ifade etmişlerdir.⁹⁴ Himyerî de Ehl-i hadîs'e Haşviyye denmesinin sebebini bunların aslı olmayan hadisleri Peygamber' aitmiş gibi yamamaya çalışan kişiler olmalarına ve bütün Haşeviyye müntesiplerinin cebr ve teşbih görüşüne sahip olduklarına bağlamıştır.⁹⁵

Öte yandan Mu'tezilî ulemâ; Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Rahaveyh ve Yahyâ b. Maîn gibi hadis ekolü râvilerini teşbihçilikle itham etmiştir.⁹⁶ Hatta bu konuda daha ileri giderek Ehl-i hadîs âlimlerini teşbihe düşmekle suçlayarak onları küfürle de itham etmişlerdir. Bu anlamda Mu'tezile, muhaliflerine rü'yetullâh, Halku'l-Kur'ân gibi konularda çok sert bir tutum sergilemiştir. Nitekim mutezilî Ebû Musa'ya göre "Allah gözle görülür diyen

⁹¹ Makdîsî, Tahrîmu'n-Nazar, s.42.

⁹² Ebû Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbar b. Ahmed el-Mervezî es-Semâni, el-İntisâr li Ashâbi'l-Hadis, (Riyâd: Mektebetu Edvâi'l-Menâr, 1417/1996), s.1.

⁹³ Hüseyin Hansu, Mu'tezile ve Hadis, s.286.

⁹⁴ Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bi, Kitâbu Kabûli'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl, Thk. Ebu Amr el-Hüseyini-İbn-i Ömer b. Abdirrahim, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), c. I, s. 20.

⁹⁵ Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebi Himyer b. Ubeydillâh el-Himyeri el-Yemenî, Hûru'l-İyn, Thk. Kemal Mustafa, (Kâhire: Mektebetu'l Hâncî, 1948), s.204.

⁹⁶ Ebu Abdillâh Fahrudîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, İ'tikâdâtü Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, Thk. Ali Sami en-Neşşâr, (Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, ts.), s.66.

*Allah'ı mahlûkata benzetir. Böyle bir kimse Müşebbihe'dendir. Müşebbihe ise kâfirdir.*⁹⁷ ifadelerini kullanmıştır. Ca'fer b. Mübeşşir de kötülük Allah'ın kaderiyedir diyenlerin küfre düştüğünü ifade etmiştir.⁹⁸ Mu'tezile de tıpkı Ehl-i hadîsin kendilerini itham ettiği gibi Müşebbihe ve Mücbire'nin küfre düştüğünü, tövbe etmeleri gerektiğini, tövbe etmezlerse öldürülmeleri gerektiğini iddia etmişlerdir. Bunun yanında haclarının kabul olmadığını, onlarla nikâhlanmanın caiz olmadığını, bunların İslam milletinden çıkmış olduklarını, tekfin ve teşhiz işlemlerinin yapılmaması gerektiğini, cenaze namazlarının kılınmaması gerektiğini ve Müşebbihe ile Cebriyye'nin küfründe şüpheye düşenlerin de kâfir olduklarını da ifade etmişlerdir.⁹⁹

Yine Mu'tezile Ehl-i hadîs'i çelişkili hadisler rivâyet etmekle akla ve mantığa aykırı haberlerle İslamın değerini düşürdüklerini, rivâyetler karşısında tutarsız davrandıklarını, ümmeti fırkalara böldüklerini, sened ve metinleri tahrif ederek çok sayıda uydurma hadis rivâyet etmekle, teşbîh ve tecişîmi andıran hadisleri rivâyet etmekle Allah'a iftira ettiklerini, hadislerin sadece lafızlarına bakarak hadisi anlayamadıkları şeklinde ithamlar savurmuşlardır.¹⁰⁰ Hadisçilerden bir grubun kasten yalan söylediğini¹⁰¹, sika râvilerden rivâyet ettikleri halde ümmetin hilâfına hareket ettiklerini¹⁰², açık hata olmasına rağmen lafzında rekâket olan hadisleri rivâyet ettiklerini¹⁰³, cerh ettikleri kimselerden hadis rivâyet etmeye devam ettiklerini söylemişlerdir. Böylece Ehl-i hadîs'ten duydukları nefreti, onlara karşı besledikleri kin ve garezî bu şekilde ifade etmişlerdir.

Anlaşıldığı üzere gerek hadis taraftarları gerekse mutezile müntesipleri dinî itikâdî konularda kendi ideolojilerini ispat etmeye çalışırken muhalif tarafı amansız bir şekilde cerh etmişlerdir. Bununla beraber bu durum yazılan eserlerde aksettirilmiştir. Keza taraflar bazı fetvalar vermek suretiyle birbirlerini toplumdan soyutlama, kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırma gayreti içerisine girmişlerdir.

⁹⁷ Hayyât, İntisâr, s.67.

⁹⁸ Hayyât, İntisâr, s.68.

⁹⁹ Hüseyin Hansu, Mu'tezile ve Hadis, s.291.

¹⁰⁰ İbn-i Kuteybe, Te'vîl, 47-60.

¹⁰¹ Belhî, Kabûlu'l-Ahbâr, I, 21.

¹⁰² Belhî, Kabûlu'l-Ahbâr, I, 120.

¹⁰³ Belhî, Kabûlu'l-Ahbâr, I, 133.

SONUÇ

İslam geleneğinin çok erken dönemlerinde ortaya çıkan siyasi ve itikadi ihtilaflar, gayr-ı Müslimlerin İslâm'a girip ihtida etmeleri sonucu İslam dışı olan adet ve inançlarını İslâm'a sokmaya çalışmaları, iktidarların takındıkları baskıcı ve despot tavırlar İslam âlemini fırkalara bölmüştür. Bu fırkalardan en önemlileri Ehl-i hadîs ve Mu'tezile'dir. İdeolojileri bakımından farklı olan ve öğretilerini farklı zemin üzerine oturtan mezkûr iki mezhep rü'yetullâh, insanın kaderi, Kurân'ın yaratılmışlığı gibi itikâdi konularda amansız mücadeleler vermişlerdir. Ancak her iki mezhep müntesipleri de bu mücadeleleri yaparlarken objektif davranmamışlardır. Nitekim Ehl-i Hadîs "Ehl-i bidat" derken her zaman kendileri dışındaki grupları kastetmiştir.

Aynı şekilde cerh ve tadil ilmi de muhalif grupları toplumdan tecrit etmek için kullanılmış, her mezhep kendi râvisini övüp karşıt gruba müntesip râviyi Mutezilîdir, Haşevîdir şeklindeki ifadelerle cerh etmiş ve toplum nezdindeki itibarlarını zedeleme gayreti içerisine girmişlerdir. Mezhebî kanaatlerindeki farklılıktan dolayı nice âlim cerh edilmiştir. Hadîs usulünün en önemli cerh ilkesi olan; "cerh gerekçelendirilmelidir" prensibi maalesef tatbik edilmemiş ve yapılan ithamların gerekçeleri zikredilmemiştir.

Özellikle cerh ve tadil silahını elinde bulunduran Ehl-i Hadîs mensuplarının çoğunun Şafii mezhebi müntesibi olmaları dikkat çekicidir. Yapmış olduğumuz bu araştırmada her iki mezhep arasında karşılıklı olarak yapılan cerh ve tadilin objektif kriterlere göre yapılmadığı anlaşılmıştır. Sırf mezhebi kanaatlerinden dolayı farklı fikre sahip olan bir râvinin bu durumu cerh edilmesine kâfi bir sebep addedilmiştir.

Muhalif guruplar arası yaşanan tartışmalarda tek kitle iletişim aracı, yazılan eserlerdir. Her iki mezhep arasında yaşanan tartışma, mücadele, ihtilaflar mezhep müntesiplerinin kaleme aldıkları eserlere yansımış, eserlerde adeta muhaliflere cevap veren başlıklar ihdas edilmiştir. Mutezile'nin zararlı görüşlerini ortadan kaldıracak olan hadîs rivayetlerinin hadîs kaynaklarında toplanılmasını dönemin iktidarları teşvik etmiştir.

Mezhebî taassup sebebiyle karşıt gruplara duyulan kin, sosyal beşeri ilişkilere de yansımıştır. Örneğin, muhalif gruplara mensup olanlarla evlenilmesi, cenazelerine iştirak edilmesi, onlarla aynı ortamın paylaşılması, has-

talandıklarında ziyaretlerine gidilmesi bile yasaklanmıştır. Böylece muhalif grupların toplum nezdinde aşağılanması değersiz bir konuma indirilmesi hedeflenmiştir.

Kaynaklarımız arasında önemli bir yer tutan cerh ve tadil eserleri incelendiğinde Ehl-i bid'at'ten olduğu gerekçesiyle güvenilir râviler listesinden düşürülen râvilerin yeniden gözden geçirilmeleri ve onlara ait isnatların da yeniden incelenmesi gereklidir diye düşünüyoruz. Aynı zamanda başkaları hakkında haksız ithamda bulunan râviler de yeniden incelenerek onların rivayetleri tekrar gözden geçirilmelidir. Böylece cerh ve tadil kaynaklarımızda yer alan ideolojik âdiyetlerin neden olduğu taraflı ve ön yargılı değerlendirmeler daha objektif bir bakış açısıyla incelenecek bu da hadis alanına çok önemli bir katkı sağlamış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdulcabbâr, Abdullah b. Ahmed Ebu'l Hüseyin el-Kâdi, Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabâkâtü'l-Mu'tezile, Thk., Fuad Seyyid, (Tunus: 1393/1974).
- Agitoğlu, Nurullah, "Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/2, cilt: V, sy: 10.
- Aydınlı, Abdullah, "Ehl-i Hadîs", (Ankara: DİA, 1998).
- Aydınlı, Osman, İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci (Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu Huzeyl el-Allâf), (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001).
- Bâbânî, İsmâil b. Muhammed Emin b. Mir Selim, Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin, (Beyrût: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951).
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, el-Fark Beyne'l-Fırak, (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977).
- Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Kâ'bî, Kitâbu Kabûli'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl, Thk. Ebu Amr el-Hüseyini-İbn-i Ömer b. Abdurrahim, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000).
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi, Halku Ef'âli'l-İbâd, Thk. Abdurrahman Umeyre, (Riyad: Dâru'l Ma'rife, ts.).
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, Kitâbu'l-Hayevân, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424).

- Cârullah, Zühdi Hasan, el-Mu'tezile, (Beyrût: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzi' (Nşr.), 1974).
- Cevherî, Ali b. Ca'd el-Bağdâdî, Müsnedu İbn-i Ca'd, Thk., Amir Ahmed Haydar, (Beyrût: Müessesetu Nâdir, 1410/1990).
- Çalışkan, İsmail, Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2012).
- Çelebi, Evliya, Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn, (Bağdat: Mektebetu'l Müsennâ, 1941).
- Dârimî, Ebu Said Osman b. Said b. Halid b. Said es-Sicistânî, Nakdu'l-İmâm Ebi Said Osman b. Said ale'l-Merisiyyi'l-Cehmiyyi'l Anîd fi Mâ İfterâ ale'llahi Azze ve Celle mine't-Tevhîd, Thk. Reşid b. Hasan el-Elmaî, (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1418/1998).
- Gürler, Kadir, Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı, (Bursa: Emin Yay., 2007).
- Ğamidi, Said b. Nâsır, Hakîkatu'l-Bid'a ve Ahkâmuha, (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, ts).
- Hallâl, Abdullah b. Ahmed, es-Sünne, I, 101; Ebubekr Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezid el-Bağdâdî el-Hanbeli, es-Sünne, Thk. Atiyye Zehrânî, (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1410/1989).
- Hansu, Hüseyin, Mu'tezile ve Hadis, (Ankara: Otto Yay., 2012).
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, Şerefu Ashâbi'l-Hadîs, Thk. Muhammed Said Hatiboğlu, (Ankara: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts).
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, Târîhu Bağdât, Thk. Beşşâr Avvâd Maruf, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002).
- Hemedânî, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdulcabbâr b. Ahmed b. Abdilcabbâr, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi), Çev. İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013).
- Herevî, Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî, Zemmu'l-Kelâm ve Ehlih, Thk. Abdurrahman Abdulaziz eş-Şibl, (Medine: Mektebetu'l Ulûm ve'l Hikem, 1418/1998).
- Himyeri, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebi Himyer b. Ubeydillâh el-Yemenî, Hûru'l-İyn, Thk. Kemal Mustafa, (Kâhire: Mektebetu'l Hâncî, 1948).
- İbn Ebî Zemeneyn, Muhammed b. Abdillâh, Usûlu's-Sünne, Thk. Abdullah b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, (Medine: Mektebetu'l Ğurebâ, 1415).
- İbn Kuteybe, Ebu Müslim ed-Dîneverî, Te'vilu Muhtelefi'l-Hadîs, (Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî/Müessesetu'l-İşrâk, 1419/1999).

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, el-İhtilâf fî'l-Lafz ve'r-Redd ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe, Thk., Amr b. Mahmud Ebû Amr, (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1412/1991).
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, Kitâbu'l-Îmân, Thk. Ali b. Muhammed b. Nasır el-Fâkîhî, (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1406).
- İbn Nedim, Ebu'l Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed el- Verrâk el-Bağdâdî, el-Fihrist, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997).
- İbn-i Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân b. Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb b. Ezdâd el-Bağdâdî, Şerhu Mezâhibi Ehli's-Sünne ve Ma'rifeti Şerâii'd-Dîn ve't-Temessuk bi's-Sünen, Thk. Adil b. Muhammed, (Kahire: Müessesetu'l-Kurtubâ, 1415/1995).
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, Telbîsu İblis, (Beyrût: Dâru'l Fikr, 1421/2001), s.74-80.
- Koçyiğit, Talat, Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, (Ankara: TDV Yay., 1989).
- Kurtubî, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlihi, Thk. Ebû'l Eşyâl ez-Züheyri, (Riyâd: Dâru'l-İbni'l-Cevzî, 1414/1994).
- Kutlu, Sönmez, İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, (Ankara: Kitâbiyât, 2002) .
- Lâlekâî, Ebu'l Kasım Hibetullah Mansur et-Taberî er-Râzî, Şerhu Usûli'l-İtikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa, Thk. Ahmed b. Said b. Hamedân el-Ğâmîdî, (Riyâd: Dâru't-Taybe, 1423/2003).
- Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah bi. Ahmed B. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî, Tahrîmu'n-Nazar fî İlmi'l-Kelâm, Thk. Abdurrahman b. Muhammed Saîd ed-Dımeşki (Thk.), (Riyâd: Âlimu'l-Kutub, 1410/1990).
- Mâlâtî, Ebu'l Huseyn Muhammed b. Ahmed, et-Tenbîh ve'r Red ala Ehli'l Ehvâ ve'l Bida', Thk., Muhammed Zâhid el-Kevserî, (Mısır: el-Mektebetu'l Ezheriyye li't Turâs, 1993).
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, İtikâdâtü Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, Thk. Ali Sami en-Neşşâr, (Beyrût: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, ts.).
- Sem'ânî, Ebû Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbâr b. Ahmed el-

- Mervezî, el-İntisâr li Ashâbi'l-Hadis, (Riyâd: Mektebetu Edvâi'l-Menâr, 1417/1996).
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcuddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, el-Milel ve'n-Nihal, (Haleb: Müessesetu'l Halebi, ts.).
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Mervezî, er-Redd ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika, Thk., Sabri b. Sellâme Şahin, (Dâru's-Sebât, ts.).
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, Sarîhu's-Sünne, (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kutubi'l-İslâmî, 1405), s.20.
- Takiyyuddin İbn Teymiyye, et-Tis'iniyye, Thk. Muhammed b. İbrahim el-Aclân, (Riyâd: Mektebetu'l-Maârif, 1420/1999).
- Umrânî, Ebû'l Huseyn Yahya b. Ebî Hayr el-Yemenî, el-İntisâr fi'r-Red ale'l Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-Eşrâr, Thk. Suûd b. Abdilaziz el-Halef, (Riyâd: Advâu's-Selef (Nşr.), 1419/1999).
- Uzundağ, Mehmet Sait, "İrşâdü's-Sari'ye Göre Kastallani'nin Kelami Görüşleri", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/1, cilt: IV, sayı: 7.
- _____, Kastallânî ve İrşâdü's-Sari' İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi, AÜSBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2012.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimeşkî, el-Uluvv li'l-Aliyyi'l Ğaffâr fi İzâhi Sahîhi'l-Ahbâr ve Sakîmiha, Thk. Ebû Muhammed Eşref b Abdulkaksûd, (Riyâd: Mektebetu Advâi's-Selef, 1416/1995).

